

УДК 930(438):[394:929.735(477.41)](045)

[https://doi.org/10.52058/2786-6165-2023-6\(12\)-733-742](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2023-6(12)-733-742)

Священко Зінаїда Василівна доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, вул. Садова, 28, м. Умань, 20300, тел.: (04744) 3-40-44, <https://orcid.org/0000-0001-5845-3115>

Тацієнко Віталій Сергійович кандидат історичних наук, доцент, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, вул. Садова, 28, м. Умань, 20300, тел.: (04744) 3-40-44, <https://orcid.org/0000-0003-3372-9765>

ЩОДЕННЕ ЖИТТЯ ПОЛЬСЬКОЇ ШЛЯХТИ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В СУЧАСНІЙ ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Анотація. У статті обґрунтовується актуальність вивчення історії щоденного життя. Останнім часом в українській та зарубіжній історіографії спостерігається підвищення інтересу науковців до окремої галузі історичної науки – історії повсякдення. Очевидно, що в сучасному суспільстві виник попит на дослідження подібного типу. Можна спостерігати, як у науковому середовищі все частіше з'являються праці, присвячені цій галузі історії. Сьогодні історія повсякдення все ще знаходиться у стані методологічної розробки, зокрема це стосується понятійного апарату. Історики постійно працюють над цією проблемою, результати їх досліджень регулярно виходять друком.

Недостатньо вивченим в історичній науці досі залишається щоденне життя польської шляхти Київської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. у плані її протистояння царській політиці деполонізації та русифікації, трансформації суспільно-економічної та громадсько-політичної діяльності, залучення до революційних подій.

Порушується проблема наявних матеріалів стосовно різних аспектів щоденного життя польської шляхти Київської губернії в 1863 – 1917 рр. у працях польських дослідників, що торкалися проблематики історії шляхти. Автори зробили спробу проаналізувати та виокремити праці, в яких містяться найсуттєвіші складові щоденного життя у сфері культури, релігії, освіти та виховання, шлюбно-сімейних відносин, зацікавлень шляхти, які в у другій половині XIX – на початку XX ст.

зазнали помітних змін.

Метою статті є характеристика окремих праць сучасних польських істориків, які розкривають різні аспекти щоденного життя шляхти Київської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.

За останні роки досягнуто значних успіхів у дослідженні поміщицького дворянства. Опубліковані матеріали статей, монографій, наукових конференцій розширюють знання про його господарську діяльність, політичні настрої, соціальну та етнічну структуру, традиції шляхетської культури.

Ключові слова: польська історіографія, щоденне життя, польська шляхта, Київська губернія.

Svyaschenko Zinaida Vasylivna Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor, Dean of the Faculty of History, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Sadova St., 28, Uman, 20300, tel.: (04744) 3-40-44, <https://orcid.org/0000-0001-5845-3115>

Tatsiyenko Vitaliy Serhiyovych PhD (History), Assistant Professor, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Sadova St., 28, Uman, 20300, tel.: (04744) 3-40-44, <https://orcid.org/0000-0003-3372-9765>

DAILY LIFE OF THE POLISH NOBILITY OF THE KYIV PROVINCE IN CONTEMPORARY POLISH HISTORIOGRAPHY

Abstract. The article substantiates the relevance of studying the history of everyday life. Recently, in Ukrainian and foreign historiography, there has been an increase in the interest of scientists in a separate field of historical science – everyday life history. It is obvious that in modern society there is a demand for research of this type. It is possible to observe how works dedicated to this field of history are increasingly appearing in the scientific environment. Today, the history of everyday life is still in a state of methodological development, in particular, it concerns the conceptual apparatus. Historians are constantly working on this problem, the results of their research are regularly published.

The everyday life of the Polish nobility of the Kyiv province in the second half of the 19th and early 20th centuries remains insufficiently studied in historical science in terms of its opposition to the tsarist policy of decolonization and Russification, transformation of socio-economic and socio-political activities, involvement in revolutionary events.

The problem of available materials related to various aspects of the everyday life of the Polish nobility of the Kyiv province in 1863–1917 is raised in the works of Polish researchers that touched on the problems of the history of the nobility. The authors made an attempt to analyze and single out the works that contain the most essential components of the everyday life in the sphere of culture, religion, education and upbringing, marital and family relations, interests of the nobility, which in the second half of the 19th – at the beginning of the 20th century underwent noticeable changes.

The purpose of the article is to characterize individual works of modern Polish historians, which reveal various aspects of the everyday life of the nobility of the Kyiv province in the second half of the 19th and early 20th centuries.

In recent years, significant progress has been made in the study of the landed nobility. The published materials of articles, monographs, and scientific conferences expand knowledge about its economic activity, political attitudes, social and ethnic structure, and traditions of noble culture.

Keywords: Polish historiography, daily life, Polish nobility, Kyiv province.

Постановка проблеми. Зацікавлення до вивчення історії щоденного життя відбулося у кінці ХХ – на початку ХХІ ст. внаслідок поширення ідей школи «Анналів». До цього часу увага приділялася вивченню політико-правовому життю або окремій політичній еліті, без поглиблення у щоденне життя. Таким чином ця проблема потребує більш детального вивчення у науковій літературі. Польська історіографія пішла куди далі досліджень вітчизняних досліджень. Окрему увагу привернула польська шляхта на території України, а саме на Правобережжі. Наукові інтереси польських істориків сягнули таких напрямків щоденного життя, як: участь польської шляхти у політичному житті, приєднання поляків Київщини до політичних партій та організацій, відкриття благодійних та просвітницьких товариств, фінансування таємних установ, навчання в школах та університетах, вивчення змін у поміщицькому землеволодінні Правобережної України починаючи з другої половини ХІХ ст., життя у маєтках, садибах та пристосування до модернізаційних змін, виховання та домашня освіта польських дітей, емансипація жінок, хвороби, лікування та харчування шляхти, вподобання в одязі, видах відпочинку та розвагах, розкриття наслідків Січневого повстання 1863 р. тощо. Незважаючи на велику наявність польських наукових праць, комплексних досліджень з даної проблематики немає.

Метою статті є характеристика окремих праць сучасних польських істориків, які розкривають різні аспекти щоденного життя шляхти Київської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Перед характеристикою праць польських істориків, що розкривають заявлену тему варто згадати французького історика Д. Бовуа, праця якого на сьогоднішній день є найгрунтовнішим дослідженням становища польської шляхти Правобережної України у 1793 – 1914 рр. [1].

Після поразки Січневого повстання царська влада запровадила репресивну політику на Правобережжі, спрямовану на ліквідацію економічної та політичної могутності поляків. Відповіддю поляків на репресії були спроби відстояти власність на землю. Водночас докладалися зусилля для захисту національно-культурної ідентичності. Одним з найважливіших оборонних заходів шляхти було уміло проведене виховання молодого покоління. У праці Т. Епштейна «Освіта дітей та молоді в польських землевласницьких родинах на Волині, Поділлі та Україні в другій половині XIX ст.» мова йде про виховання та навчання у школах та університетах. Автор зробив коротку вибірку і уклав список осіб шляхетського походження, які навчалися в межах Російської імперії та за кордоном [2]. Дві статті Т. Епштейна присвячені важливим складовим повсякденного життя шляхти – питанню виховання і навчання дітей та укладання шлюбів [3; 4].

З другої половини XIX ст. відбуваються зміни не лише в політичному та соціально-економічному становищі шляхти, а й в проведенні дозвілля. Т. Епштейн присвятив одну із своїх праць зацікавленням шляхти, де виділив книжкові зацікавлення (бібліотеки, архіви), історичні (генеалогія, археологія, геральдика), літературні (поезія, театр, кореспонденція), мистецькі інтереси (музика, фотографія), колекціонування тощо [5].

Л. Заштовт досліджує освіту польської шляхти Київської губернії. Монографія науковця є продовженням попередніх досліджень, і показує подальшу долю польських шкіл від 1832 р., тобто від ліквідації польської шкільної автономії після Листопадового повстання, до 1864 р., частково торкаючись розвитку шкіл після Січневого повстання 1863 р. [6].

У розвідці «Польські народні школи в Україні в 1905–1914 рр.» автор розкриває проблему освіти польських селян, дає характеристику польських благодійних та просвітницьких товариств, називає чисельність таємних шкіл на Правобережжі, подає статистику католицького населення [7].

На повсякденне життя впливали політичні настрої у суспільстві,

економіка та політика уряду. У праці «Історія Польщі. 1795 – 1918» С. Кеневич частково розглядає наслідки Січневого повстання 1863 р., звертає увагу на політику русифікації та прийняття антипольських законів [8].

У праці авторства Я. Легієч та К. Латавець мова йде про Правобережну Україну у 1864–1868 рр., де проаналізовано політичну ситуацію напередодні повстання 1863 р., розглянуто прийняття антипольських законів, конфіскацію майна, політику щодо польської церкви, та вміщено тексти звітів генерал-губернаторів Південно-Західного краю з 1863 по 1868 рр. [9].

У праці Р. Афтаназі представлений опис резиденцій, історія виникнення, господарювання у маєтках, оздоблення інтер'єру та екстер'єру. Том одинадцятий вміщує в собі інформацію про 62 резиденції Київської губернії, серед них: маєтки в Олександрівці, Бердичеві, Білій Церкві, Олександрії, Голяках, Івніці, Корсуні, Ставищі, Стеблеві, Тимошівці, Воліці, Володарці та ін. [10].

Е. Орман у дослідженні «Таганча Понятовських. З історії шляхти в Україні в ХІХ столітті» показала на прикладі однієї родини і одного маєтку особливості пристосування шляхти до змін у ХІХ ст. Робота ставить за мету нагадати факти, яким польська історіографія до цього часу не приділяла великої уваги, а саме факт перших проявів індустріалізації і ролі дворянства в економічному розвитку Київської губернії [11].

Тема організації життя польських маєтків як в Україні, так і в Польщі розглянута в чисельній літературі, присвяченій шляхетській культурі, або довідниках з кресів тощо. Однак, узагальнюючою працею з цієї проблематики можна вважати книгу І. Доманської-Кубяк «Захід пам'яті. Втрачений рай...». В ній авторка намагалась створити «колективний портрет» кресового маєтку, характеризуючи всі його деталі і дрібниці [12].

У монографії М. Коженювського представлено дослідження про поляків міста Києва у 1905 – 1920 рр. У шести розділах праці вміщено інформацію про політичні, освітні, просвітницькі, культурні, благодійні, молодіжні й студентські організації, театральне життя, польські видавництва та пресу. На основі широкої джерельної бази відтворено залучення польської спільноти до становлення важливих процесів міста. Провідними організаціями поляків не лише в Києві, а в інших містах були: товариство «Освіта», Польське товариство допомоги жертвам війни, римо-католицькі товариства в Києві, Умані, Бердичеві, Білій Церкві, Польське гімнастичне товариство та ін. [13].

У праці С. Козицького «Історія Ліги Народової (1887–1907)» йдеться про діяльність Ліги Народової на теренах Литви, Польщі, України. Кінець XIX – початок XX ст. – період активних суспільно-політичних процесів, що спричинили виникнення подібних організацій. Окремі підрозділи в книзі присвячені політиці Ліги Народової під час революційних подій 1905–1907 рр., скликанню та діяльності І Державної Думи, освітній та культурній діяльності Ліги Народової [14].

Одним із перших польських дослідників, хто почав розглядати історію поляків в Російській імперії зі сторони колаборації крайової еліти був А. Шварц. Його робота присвячена «угодовцям» з числа жителів Королівства Польського після Січневого повстання 1863–1864 рр. [15].

Під редакцією Р. Юрковського вийшла праця в якій вміщені документи і матеріали про суспільно-політичну та громадську діяльність поляків Правобережної України в 1905 – 1910 рр., а саме матеріали з'їздів делегатів до виборчих комітетів, Державних Дум тощо [16].

Цікавими є збірки публікацій під редакцією Л. Адамського та С. Дебського, де представлені напрацювання польських та інших дослідників з проблеми польських визвольних повстань, а також історія контактів між поляками та росіянами у XIX ст. [17; 18].

Значний внесок у розробку тематики впливу соціальних та політичних змін на свідомість та ментальність шляхти зробив С. Секерський, який у праці «Культура польської шляхти в 1864–2001 рр.» частково вказує на наслідки Січневого повстання 1863–1864 рр., релігійне, освітнє життя та звичаї шляхти [19].

З початком Першої світової війни постало питання забезпечення та надання допомоги біженцям з Царства Польського та Галичини, які вимушено переселялися на Правобережжя. У праці М. Коженювського, М. Мондзіка, К. Лятовець, Д. Тарасюк висвітлюються причини виникнення Польського товариства допомоги жертвам війни, питання діяльності регіональних відділень Польського товариства допомоги жертвам війни в Російській імперії тощо [20].

Дослідження жіночої долі навряд чи можна вважати домінуючими в історіографії світу, але ми спостерігаємо це з початку 1980-х років, коли відбувається систематичне збільшення публікацій, присвячених феміністичній проблематиці.

А. Болдирев аналізує місце матері у вихованні дітей, описує навчання та проведення вільного часу дітьми. Жінка у сімейному житті мала декілька соціальних ролей – дружини, матері, господині. Центральною фігурою у патріотичному вихованні дітей була також мати [21].

У колективній праці «Приватне життя поляків у ХІХ ст.» вміщені статті авторів, що дослідили питання моди, маючи на увазі моду не лише на одяг та аксесуари, а й наприклад, М. Сікорська-Ковальська дослідила моду на добротність у ХІХ ст., Ю. Куропатва розглянула як з'явилась мода на фотографію, А. Чайка у своїй статті розглянула як на переломі ХІХ і ХХ ст. жінки вводять в моду велосипеди [22].

М. та Я. Лозинські торкнулися досить цікавої і актуальної теми, що стосується повсякденного життя аристократії. Зокрема, в окремих розділах праці вони розглядають життя та побут в маєтках та околицях, характеризуючи дитячі покої, їдальню, салон, спальню, гараж та ін. кімнати. Значна увага приділена опису вишуканості та оздобленню маєтків [23].

Висновки. Таким чином, зробивши короткий аналіз польських праць сучасних істориків, які розкривають різні аспекти життя шляхти в Київській губернії, ми дійшли до висновку, що польська історіографія має достатню базу для досліджень заявленої проблематики. Праці польських істориків суттєво доповнюють вітчизняну історіографію і допомагають розкрити проблему щоденного життя шляхти Київської губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Література:

1. Бовуа Д. Трикутник Правобережжя: царат, шляхта і народ. 1793–1914 рр. Переклад з французької Зої Борисюк. Київ: Кліо, 2020. 870 с.
2. Epsztein T. Edukacja dzieci i młodzieży w polskich rodzinach ziemianskich na Wołyniu, podolu i Ukrainie w II połowie XIX wieku. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 1998. 235 s.
3. Epsztein T. Edukacja domowa dzieci i młodzieży ziemianskiej na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w latach 1864-1914. Nauczanie domowe dzieci polskich od XVIII do XX wieku. Zbiór studiów. Pod red. K. Jakubiaka i A. Winiarza. Bydgoszcz, 2004. S. 333–347.
4. Epsztein T. Malżeństwa szlachty posesorskiej na Wołyniu, Podoly i Ukrainie w latach 1815–1880. Społeczeństwo polskie XVIII i XIX wieku. T. IX Studia o rodzinie; red. J. Lieskiewiczowa. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1991. S. 201–239.
5. Epsztein T. Z peórom i paletą. Zainteresowania intelektualne i artystyczne ziemianstwa polskiego na Ukrainie w II połowie XIX w. Warszawa, 2005. 592 s.
6. Zasztowt L. Kresy 1832 – 1864: szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej. Warszawa : Inst. historii nauki PAN, 1997. 456 s.
7. Zasztowt L. Polskie szkoły ludowe na Ukrainie w latach 1905 – 1914. Rozprawy z Dziejów Oświaty. T. 33. 1990. S. 87–105.
8. Kieniewicz S. Historia Polski. 1795–1918. Warszawa : PWN, 2002. 597 s.
9. Legieć J., Latawiec K. Prawobrzeżna Ukraina. Czasy Annienkowa i Bezaka. (1864-1868). Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego. Kielce, 2018. 299 s.
10. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. T. 11. Wojwództwo kijowskie. Pod red. Andrzeja Baranowskiego. Warszawa, 1993. 409 s.

11. Orman E. Tahańcza Poniatowskich. Z dziejów szlachty na Ukrainie w XIX wieku. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 2009. 416 s.
12. Domańska-Kubiak I. Zakątek pamięci: życie w XIX-wiecznych dworach kresowych. Warszawa: Wydawnictwo Iskry, 2004. 196 s.
13. Коженъовський М. За золотими ворітьми. Суспільно-культурна діяльність поляків у Києві в 1905–1920 роках. Київ: Дух і Літера, 2015. 664 с.
14. Kozicki S. Historia Ligi Narodowej : (okres 1887–1907). Warszawa : Wydawnictwo Iota Unum. 2013. 622 s.
15. Szwarz A. Od Wielopolskiego do Stronnictwa Polityki Realnej. Zwolennicy ugody z Rosją, ich poglądy i próby działalności politycznej (1864–1905). Warszawa, 1990. 478 s.
16. Zanim przyszła Pożoga. Dokumenty i materiały dotyczące działalności polityczno-społecznej Polaków na Podole w latach 1905-1910. T. 1. Pod redakcją Romana Jurkowskiego. Olsztyn, 2011. 776 s.
17. Myślą i słowem. Polsko-rosyjski dyskurs ideowy XIX wieku, Ł. Adamski, S. Dębski (red.), Warszawa 2014. 496 s.
18. Wbrew królewskim aliansom. Rosja, Europa i polska walka o niepodległość w XIX wieku, Ł. Adamski, S. Dębski (red.), Warszawa 2016. 412 s.
19. Siekierski S. Kultura szlachty polskiej w latach 1864–2001. Wyższa Szkoła Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora. Pułtusk, 2003. 352 s.
20. Мондзік М. Поляки в Центральній та Східній Україні 1832-1921 роках / Марек Мондзік, Маріуш Коженъовський, Кшиштоф Лятовец, Даріуш Тарасюк. Київ: Ніка-Центр, 2017. 288 с.
21. Bóldyrew A., Matka i dziecko rodzinie polskiej. Ewolucja modelu życia rodzinnego w latach 1795–1918, Warszawa 2008. 380 s.
22. Żucie prywatne polaków w XIX wieku. T. 6. «Moda i styl życia». Red. Kita J., M. Korybut-Marciniak. Wyd-wo Uniwersytetu Łódzkiego. Łódź-Olsztyn, 2017. 330 s.
23. Lozynscy M. i J. Życie codzienne arystokracji. Wydawnictwo Naukowe PWN. 2013. 296 s.

References:

1. Bovua, D. (2020). Trykutnyk Pravoberezhzhia: tsarat, shliakhta i narod. 1793–1914 rr. [The Right Bank triangle: the tsar, the nobility and the people. 1793–1914]. Perekład z frantsuzkoi Zoi Borysiuk. Kyiv: Klio. 870 s. [in Ukrainian].
2. Epsztein, T. (1998). Edukacja dzieci i młodzieży w polskich rodzinach ziemianskich na Wołyniu, podolu i Ukrainie w II połowie XIX wieku [Education of children and youth in Polish landowning families in Wolyn, Podolia and Ukraine in the second half of the 19th century]. Warszawa: Wydawnictwo DiG. 235 s. [in Polish].
3. Epsztein, T. (2004). Edukacja domowa dzieci i młodyieży ziemiańskiej na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w latach 1864-1914 [Home education of children and youth of landed gentry in Volhynia, Podolia and Ukraine in the years 1864-1914]. Nauczanie domowe dzieci polskich od XVIII do XX wieku. Zbiór studiów – Home schooling of Polish children from the 18th to the 20th century. A collection of studies. Pod red. K. Jakubiaka i A. Winiarza. Bydgoszcz, 333–347. [in Polish].
4. Epsztein, T. (1991). Malżeństwa szlachty posesorskiej na Wołyniu, Podoly i Ukrainie w latach 1815–1880 [Marriages of the Possessor Nobility in Volhynia, Podolia and Ukraine in the years 1815–1880]. Społeczeństwo polskie XVIII i XIX wieku – Polish society of the 18th and 19th centuries. T. IX. Studia o rodzinie; red. J. Lieskiewiczowa. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 201–239. [in Polish].

5. Epsztein, T. (2005). Z peórom i paletą. Zainteresowania intelektualne i artystyczne ziemiaństwa polskiego na Ukrainie w II połowie XIX w. [With feathers and palette. Intellectual and artistic interests of the Polish landed gentry in Ukraine in the second half of the 19th century]. Warszawa. 592 s. [in Polish].

6. Zasztowt, L. (1997). Kresy 1832 – 1864: szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawniej Rzeczypospolitej [Kresy 1832 – 1864: education in the Lithuanian and Ruthenian lands of the former Republic of Poland]. Warszawa : Inst. historii nauki PAN. 456 s. [in Polish].

7. Zasztowt, L. (1990). Polskie szkółki ludowe na Ukrainie w latach 1905 – 1914 [Polish folk schools in Ukraine in the years 1905 - 1914]. Rozprawy z Dziejów Oświaty – Dissertations on the History of Education. 33, 87–105. [in Polish].

8. Kieniewicz, S. (2002). Historia Polski. 1795–1918 [History of Poland. 1795–1918]. Warszawa : PWN. 597 s. [in Polish].

9. Legieć J., Latawiec K. (2018). Prawobrzeżna Ukraina. Czasy Annienkova i Bezaka. (1864-1868) [Right-bank Ukraine. The times of Annienkov and Bezak. (1864-1868)]. Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego. Kielce. 299 s. [in Polish].

10. Aftanazy, R. (1993). Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. T. 11. Województwo kijowskie [The history of the residence in the former borderlands of the Republic of Poland. T. 11. Kiev Voivodship]. Pod red. Andrzeja Baranowskiego. Warszawa. 409 s. [in Polish].

11. Orman, E. (2009). Tahańcza Poniatowskich. Z dziejów szlachty na Ukrainie w XIX wieku [Tahancza Poniatowski. From the history of the nobility in Ukraine in the 19th century]. Kraków: Polska Akademia Umiejętności. 416 s. [in Polish].

12. Domańska-Kubiak, I. (2004). Zakątek pamięci: życie w XIX-wiecznych dworach kresowych [A corner of memory: life in 19th-century borderland manors]. Warszawa: Wydawnictwo Iskry. 196 s. [in Polish].

13. Kozhenovskyi, M. (2015). Za zolotymy voritmy. Suspilno-kulturna diialnist poliakiv u Kyievi v 1905–1920 rokakh [Behind the golden gates. Socio-cultural activity of Poles in Kyiv in 1905–1920]. Kyiv: Dukh i Litera. 664 s. [in Ukrainian].

14. Kozicki, S. (2013). Historia Ligi Narodowej : (okres 1887–1907) [History of the National League: (Period 1887–1907)]. Warszawa: Wydawnictwo Iota Unum. 622 s. [in Polish].

15. Szwarc, A. (1990). Od Wielopolskiego do Stronnictwa Polityki Realnej. Zwolennicy ugody z Rosją, ich poglądy i próby działalności politycznej (1864–1905) [From Wielopolski to the Real Politics Party. Supporters of the agreement with Russia, their views and attempts at political activity (1864–1905)]. Warszawa. 478 s. [in Polish].

16. Jurkowski, R. (2011). Zanim przyszła Pożoga. Dokumenty i materiały dotyczące działalności polityczno-społecznej Polaków na Podole w latach 1905-1910 [Before the Burn came. Documents and materials concerning the political and social activities of Poles in Podolia in the years 1905-1910]. T. 1. Olsztyn. 776 s. [in Polish].

17. Adamski, Ł., Dębski, S. (red.) (2014). Myślą i słowem. Polsko-rosyjski dyskurs ideowy XIX wieku [Thought and word. Polish-Russian ideological discourse of the 19th century]. Warszawa. 496 s. [in Polish].

18. Adamski, Ł., Dębski, S. (red.) (2016). Wbrew królewskim aliansom. Rosja, Europa i polska walka o niepodległość w XIX wieku [Against royal alliances. Russia, Europe and the Polish struggle for independence in the 19th century]. Warszawa. 412 s. [in Polish].

19. Siekierski, S. (2003). Kultura szlachty polskiej w latach 1864–2001 [The culture of the Polish nobility in the years 1864–2001]. Wyższa Szkoła Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztor. Pułtusk. 352 s. [in Polish].

20. Mondzik, M. (2017). Poliaky v Tsentralnii ta Skhidnii Ukraini 1832-1921 rokakh [Poles in Central and Eastern Ukraine in 1832-1921]. / Marek Mondzik, Mariush Kozhenovskyi, Kshyshtof Liatoviets, Dariush Tarasiuk. Kyiv: Nika-Tsentr. 288 s. [in Polish].

21. Bołdyrew, A. (2008). Matka i dziecko rodzinie polskiej. Ewolucja modelu życia rodzinnego w latach 1795–1918 [Mother and child of a Polish family. Evolution of the model of family life in the years 1795–1918]. Warszawa. 380 s. [in Polish].

22. Kita, J., Korybut-Marciniak, M. (red.) (2017). Żucie prywatne polaków w XIX wieku [Private chewing of Poles in the 19th century]. T. 6. «Moda i styl żucia». Wyd-wo Uniwersytetu Łodzkiego. Łódź-Olsztyn. 330 s. [in Polish].

23. Lozynscy, M. i J. (2013). Życie codzienne arystokracji [Everyday life of the aristocracy]. Wydawnictwo Naukowe PWN. 296 s. [in Polish].